

Ameryka Łacińska, 1 (119) 2023
ISSN 1506-8900; e-ISSN 2081-1152

Filip Olszówka
Uniwersytet Warszawski
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3060-9509>
e-mail: f.olszowka@student.uw.edu.pl

Przemiany społeczne w Chile i ich wpływ na chilijski
porządek prawny – wybrane zagadnienia
*Social changes in Chile and their impact on Chilean legal order -
selected issues*

Artykuł nadesłany: 18 stycznia 2023
Wersja ostateczna: 8 maja 2023
DOI: 10.7311/20811152.2023.119.02

Streszczenie: W październiku 2019 r. wybuchły w Chile protesty o niespotykanej dotąd skali. Były one wyrazem narastających od wielu lat napięć związanych z niespełnionymi nadziejami pokładanymi w transformacji ustrojowej. Osią konfliktu było m.in. dziedzictwo dyktatury wojskowej, w dalszym ciągu wyznaczające paradygmat funkcjonowania państwa i gospodarki, ucieleśnione w obowiązującej Konstytucji z 1980 r. Zwieńczeniem I etapu przemian było referendum konstytucyjne z 4 września 2022 r., które zakończyło się odrzuceniem projektu nowej konstytucji. W artykule opisano przemiany, jakie zaszły wewnątrz chilijskiego społeczeństwa, roli i miejsca prawa w tych przemianach i ich wpływu na wybrane elementy porządku prawnego, w szczególności na ustawę zasadniczą oraz chilijski kodeks cywilny, a także, co odrzucony.

Słowa kluczowe: Chile, Chilijski kodeks cywilny, Konstytucja Polityczna Chile z 1980 r., *estallido social*, zmiana społeczna.

Abstract: In October 2019, protests of unprecedented scale erupted in Chile. They were an expression of tensions that had been building up for many years over unfulfilled hopes placed in the political transition. The axis of the conflict was, among other things, the legacy of the military dictatorship, still setting the paradigm for the functioning of the state and the economy, embodied in the current 1980 Constitution. The culmination of the first stage of the transition was the constitutional referendum of 4 September 2022, which ended in the rejection of the draft new Constitution. This article describes the transformations that took place within Chilean society, the role and place of the law in these transformations and their impact on selected elements of the legal order, in particular the constitution and the Chilean Civil Code, and what the rejected draft constitution says about the desired direction of transformation of the law, in particular the Civil Code.

Keywords: Chile, Chilean Civil Code, Political Constitution of Chile of 1980, *estallido social*, social change.

Wprowadzenie

Chile aktywnie szuka dla siebie nowej drogi, tak w wymiarze gospodarczym, społecznym jak i politycznym. Punktem kulminacyjnym tych poszukiwań były gwałtowne i masowe protesty, które rozpoczęły się w październiku 2019 r. i trwały do marca 2020 r. i ostatecznie potwierdziły konieczność korekty państwowego i społecznego kursu. Od tego czasu w Chile dużo się zmieniło, a wiele projektowanych zmian jest wciąż w toku. Zainicjowano proces mający doprowadzić do ustanowienia nowej konstytucji, zakończony odrzuceniem projektu w referendum 4 września 2022 i rozpoczynający się obecnie na nowo. W tym samym roku wybrano najbardziej lewicowy rząd w potransformacyjnej historii kraju, który w sposób istotny przekształcił dominującą dotychczas w polityce narrację i zaczął realizować ważne reformy, co świadczyć ma o odrzuceniu starego paradygmatu gospodarczo-społecznego. Zmiana ta nie zaczęła się jednak w 2019 r., lecz trwa już od 1989 r., czyli od schyłku rządów gen. Augusto Pinocheta.

Jednocześnie proces przekształceń jest źródłem nieustannych tarć związanych ze światopoglądową polaryzacją społeczeństwa chilijskiego. Ścierają się ze sobą dwie tendencje. Na gruncie gospodarczym, projekt państwa liberalnego ściera się z socjalnym, z aktywną rolą państwa na rynku i w procesie redystrybucji dóbr, a na gruncie światopoglądowym konserwatyzm z liberalizmem włączającym w dyskurs polityczny społeczności do tej pory marginalizowane, jak ludność rdzenną. W niniejszej pracy tendencje te, w dużym uproszczeniu, reprezentowane są odpowiednio przez kodeks cywilny z 1855 r. oraz, zgodny z postulatami chilijskiej lewicy, projekt konstytucji poddany pod głosowanie w 2022 r. Ich zestawienie ma pozwolić na realizację celu badawczego pracy, którym była próba analizy wpływu przemian społecznych na aktualny i przyszły porządek prawny w Chile. Sformułowane zostały następujące pytania badawcze:

- na czym polegały przemiany społeczne w Chile?
- jak wpłynęły one na wybrane elementy chilijskiego porządku prawnego?
- co odrzucony projekt konstytucji mówi o pożądanym kierunku rozwoju prawa, w tym chilijskiego prawa cywilnego?

Prawo cywilne jest istotnym punktem odniesienia dla analizy przebiegu przemian społecznych, ponieważ jest tą dziedziną prawa, które reguluje stosunki między jednostkami, nie zaś między państwem a jego obywatelami. Co więcej, obowiązujący w Chile Kodeks cywilny z 1855 r. jest jednym z najważniejszych, najwybitniejszych i najstarszych obowiązujących kodeksów cywilnych na świecie, który miał kluczowy wpływ na rozwój prawa cywilnego w Ameryce Łacińskiej (Amunátegui, 2012; Bravo, 1982; Bravo, 1985; Guzmán, 2000; Guzmán, 2006; Olszówka, 2022)¹ co sprawia, że jego przyszła, konieczna reforma będzie miała istotną doniosłość tak dla Chile, jak i dla całej Ameryki Łacińskiej, stąd kodeks ten budzić powinien szczególne zainteresowanie.

Metoda badawcza przyjęta w niniejszej pracy jest eklektyczna. Łączy bowiem ze sobą kilka rodzajów metod naukowych. Przemiany społeczne oraz ich skutki przedstawione zostały na podstawie hiszpańskojęzycznej literatury socjologicznej i politologicznej. Projekt konstytucji został zbadany metodą dogmatyczno-prawną i krytyczną, uzupełnioną o faktograficzny opis okoliczności politycznych powstania projektu. Do kodeksu cywilnego zastosowano metodę historyczno-prawną, zaś refleksja nad potencjalnym wpływem przemian społecznych na chilijskie prawo cywilne opiera się na przytoczeniu zasad doktryny, ocenie przez autora aktualnego prawa pod kątem kryterium odpowiedniości do rzeczywistości oraz sformułowaniu wniosków *de lege ferenda*.

Osiągnięcie celu badawczego wymaga w pierwszej kolejności przedstawienia dokonujących się przemian społecznych, z uwzględnieniem przebiegu wydarzeń tzw. *estallido social* rozpoczętego w 2019 r. Temu poświęcony jest pierwszy rozdział niniejszej pracy.

Konstrukcja pracy odpowiada chronologii i porządkowi wydarzeń, dlatego kolejny rozdział poświęcony jest przedstawieniu historii i postanowień, stanowiącej kość niezgody, Konstytucji Politycznej Republiki Chile z 1980 r. Następnie omówiony został bezpośredni wpływ wydarzeń z października 2019 r. na zmiany w chilijskim porządku prawnym oraz przebieg pierwszego procesu zmiany konstytucji. Treści wypracowanego projektu nowej ustawy zasadniczej oraz skutkom tego etapu poświęcone zostały, z racji

¹ Autor omawia doniosłość chilijskiego Kodeksu cywilnego z 1855 r., przedstawia jego historię, ewolucję oraz światowy wpływ w osobnym tekście, zob.: Olszówka, Filip. 2022. „Chilijski Kodeks Cywilny i przyczyna Jego Sukcesu”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 74 (1):101-25. <https://doi.org/10.14746/cph.2022.1.5>

na ich istotę, osobne rozdziały. Ostatnia część niniejszego artykułu stanowi syntezę wniosków płynących z wcześniejszych części pracy i ich odniesienie do obowiązującego kodeksu cywilnego, a zatem rozważa znaczenie zmiany społecznej dla chilijskiego kodeksu cywilnego.

Przemiany społeczne w Chile i *estallido social*

Ameryka Łacińska XXI wieku to region wielu dynamicznych przemian, również tych społecznych. Nie ominęły one również i Chile. W przypadku tego kraju były one w ostatnich latach szczególnie dynamiczne, choć pod wieloma względami (geograficznym, demograficznym, ekonomicznym), Chile różni się od innych państw w regionie. Co więcej, to właśnie w Chile przyniosły wyraźne efekty.

Chile jest najlepiej rozwiniętym pod względem gospodarczym państwem tej części świata, głównie dzięki wprowadzeniu liberalnego modelu gospodarczego i przyciągnięciu sporych inwestycji zagranicznych. Rozwój ten jednak w sposób dalece ograniczony przekłada się na poprawę poziomu życia obywateli, szczególnie warstw niższej i średniej. Tym samym Chile jest krajem o wielkich nierównościach społeczno-ekonomicznych. Ta nierówna dystrybucja dóbr jest w ostatnich latach głównym czynnikiem stojącym za społecznym niezadowoleniem i sprawiającym, że w 2019 r. 85% Chilejczyków popierało głęboką reformę polityki państwa (Toledo-Campos, 2019).

Wśród elementów składających się na obraz nierówności społecznych znajdują się: wykluczenie społeczne, zadłużenie gospodarstw domowych, niskie płace i emerytury oraz wysokie ceny żywności i mieszkań, a także niska jakość - w dużej mierze - płatnej służby zdrowia i edukacji (Ruiz, 2019; CEP, 2021). Jako źródło tej sytuacji powszechnie wskazuje się porażkę konstytucyjnie usankcjonowanego projektu neoliberalnego (Mayol, 2020). Wśród istotnych społecznie skutków dotychczasowej polityki jest, wspomniany już wcześniej, nierówny podział dóbr i zasobów, który pogłębia oparcie systemu świadczenia usług publicznych –dostęp do emerytur, służby zdrowia i edukacji- w dużej mierze na podmiotach prywatnych. Wysokie ceny usług zdrowotnych, edukacyjnych i transportowych stały się przyczyną masowej prekaryzacji społecznej i wzrostu zadłużenia (Morán, 2019). Powszechnym zjawiskiem w kraju jest tzw. zadłużenie edukacyjne, wynikające z konieczności finansowania edukacji dzieci poprzez pożyczki. Stąd od początku XXI w.

najsilniejszym ośrodkiem antyrządowych protestów byli studenci i uczniowie szkół średnich, wyrażający swoje niezadowolenie z funkcjonowania systemu edukacji poprzez liczne strajki, przede wszystkim w 2005, 2006, 2011 r. (Mayol, 2012; Borri, 2016; Aste, 2020; Carrasco-Bahamonde, 2021). Także w 2019 r. to właśnie protesty młodzieży szkolnej i uniwersyteckiej były punktem zapalnym protestów na skalę masową (Mayol, 2020; Viera, 2020). W ten sposób doszło do największej społecznej mobilizacji w historii Chile. 6 października 2019 r. podniesione zostały ceny biletów metropolitalnej sieci transportowej, zwłaszcza metra o 30 peso, tj. o 3,75% (Ruiz, 2021: 11; Dembicz, 2021). W odpowiedzi na tę podwyżkę uczniowie stołecznych szkół podjęli zorganizowany protest masowo uchylając się od uczestnictwa w zajęciach szkolnych i unikając opłat za komunikację miejską. Protest ten nieoczekiwanie stał się katalizatorem dla masowego wyrażania społecznego niezadowolenia i eskalacji aktów wandalizmu i przemocy, tak że od 18 października 2019 r. mówi się już o *estallido social*, tj. wybuchu społecznym (Jiménez-Yáñez, 2020; Ruiz, 2021; Cabrera, 2021)². Rząd odpowiedział na te protesty wprowadzeniem stanu wyjątkowego i stanowczą reakcją sił porządkowych, co doprowadziło do starć między protestującymi a policją i rozszerzeniu się zamieszek, na inne większe chilijskie miasta. Przyjmuje się, że *estallido* trwało do 18 marca 2020 r., tj. do wprowadzenia stanu wyjątkowego związanego z pandemią Sars CoV-2.

Wśród postulatów protestujących, oprócz walki z nierównościami i poprawy jakości usług publicznych, na pierwszy plan wysunięto żądanie zmiany konstytucji z 1980 roku, uważanej za spuściznę dyktatury Pinocheta, której ciągle obowiązywanie można traktować jako jedną z przyczyn *estallido social* w 2019 roku (Alvarado, 2021; Aste, 2020; Mayol, 2020; Viera, 2020).

Konstytucja Polityczna Chile z 1980 r.

Konstytucja Polityczna Chile z 1980 r. jest owocem jednego z najbardziej burzliwych okresów historii tego państwa, tj. krótkiego okresu prezydentury Salvadora Allende Gossensa i zamachu stanu przeprowadzonego 11 września 1973 roku, skutkującego obaleniem prezydenta i ustanowieniem dyktatury generała Augusto Pinocheta Ugarte i cywilno-wojskowej junty (Silva, 1996; Viera, 2020). Tuż po zamachu stanu, w związku z zawieszeniem

² Szczegółowy przebieg protestów, patrz: Jiménez-Yáñez (2020), Ruiz (2021) i Cabrera (2021).

obowiązywania dotychczasowej Konstytucji z 1925 r., powołana została specjalna komisja mająca na celu wypracowanie nowej ustawy zasadniczej. Najważniejszą rolę w jej pracach odegrali Jaime Guzmán, Enrique Ortuzar oraz Jorge Alessandri (Viera, 2020). Przygotowany przez Komisję projekt został poddany pod głosowanie w referendum 11 września 1980 r. Oficjalnie za przyjęciem konstytucji było 67% głosujących. Obecnie uznaje się, że referendum zostało jednak zmanipulowane. Konstytucja weszła w życie 11 marca 1981 roku (Silva, 1996; Collier et al., 2019). W dużej mierze opiera się ona na poprzedniej ustawie zasadniczej z 1925 r., która z kolei wynika z tradycji zapoczątkowanej przez konstytucję z 1833 r (Campos, 1969). Konstytucja z 1980 r. nie zmieniła w sposób znaczny struktury instytucjonalnej państwa, choć zmodyfikowała stosunki między jej poszczególnymi elementami. Po pierwsze, konsolidowała system prezydencki z szerokim zakresem prerogatyw wyłącznych dla prezydenta Republiki, w tym szeroki zakres uprawnień legislacyjnych. Powołano w niej do życia także Trybunał Konstytucyjny uprawniony do orzekania o zgodności z konstytucją aktów władzy wykonawczej, ustawodawczej, a także nadano Bankowi Centralnemu status organu konstytucyjnego. Zmieniła się struktura Senatu, do dwóch przedstawicieli z każdego z trzynastu regionów Chile dodano senatorów dożywotnich (byłych prezydentów Republiki) oraz senatorów nominowanych przez władzę wykonawczą, w tym przedstawicieli armii i karabinierów. Wreszcie charakterystyczną cechą tej ustawy zasadniczej był jej militarizm – dla wojska zastrzeżono znaczące uprawnienia cywilne wykonywane przez Radę Bezpieczeństwa Narodowego (COSENA – Consejo de Seguridad Nacional de Chile), a siłom zbrojnym nadano szeroką autonomię oraz immunitet.

Aksjologicznie konstytucja miała społecznie konserwatywny i ekonomicznie liberalny charakter. Zadeklarowano w niej, że rodzina jest podstawową komórką społeczeństwa (Konstytucja 1980, art. 1), a także, że życie nienarodzonych podlega ochronie (Konstytucja 1980, art. 19, pkt 1). Rolę państwa sprowadzono do ochrony bezpieczeństwa narodowego i jego obywateli, umacniania rodziny, wspierania harmonijnej integracji wszystkich sektorów społeczeństwa oraz zapewnienia obywatelom prawa do uczestniczenia w równym stopniu w życiu kraju (Konstytucja 1980, art. 3), tj. stworzono pewną hybrydę etatyzmu i subsydiarności. Ta druga zasada była szczególnie widoczna w odniesieniu do ustroju gospodarczego, w którym ustanowiono model relacji między państwem a jednostkami prywatnymi w zakresie usług

publicznych i działalności gospodarczej. W praktyce oznaczało to oparcie służby zdrowia (Konstytucja 1980; art. 9), oświaty (Konstytucja 1980, art. 11) czy gospodarki wodnej (Konstytucja 1980, art. 19 pkt 24) na prywatnej działalności i przedsiębiorczości.

Do tych wartości ustawodawca dodał silną narrację antykomunistyczną, wspomniany już w części instytucjonalnej militarizm oraz usankcjonował doktrynę bezpieczeństwa narodowego, za pomocą której usprawiedliwiano rządy junty (Rodríguez et al., 2018; Konstytucja 1980, art. 8 i 9).

5 października 1988 r. odbył się plebiscyt, w którym większość, 56% głosujących Chilijczyków, przy frekwencji na poziomie 97% uprawnionych, sprzeciwiło się kontynuacji rządów junty i opowiedziało się za przeprowadzeniem demokratycznych wyborów w następnym roku (Silva, 1996; Collier et al., 2019).

Skutkiem wstąpienia na ścieżkę demokratyzacji była szeroko zakrojona modernizacja ustawy zasadniczej, w efekcie czego Konstytucja z 1980 r. stała się konstytucją o największej liczbie poprawek w historii Chile (Aste, 2020). Od 1990 r. uchwalono 63 ustawy mające na celu modyfikację ustawy zasadniczej³. W samym tylko 1989 r. zmieniono 54 przepisy, m.in. osłabiono wpływy sił zbrojnych w życiu publicznym, ograniczono uprawnienia władzy wykonawczej w polityce państwowej, wzmacniając jednocześnie pozycję Kongresu (np. zniesiono uprawnienia prezydenta do rozwiązania Kongresu) (Ley 18.825). W 2001 r. zniesiono system cenzury prasy, wydawnictw, filmów i uznano wolność wyznania (Ley 19.742). Dwa lata później, w 2003 roku ustanowiono bezpłatne i obowiązkowe szkolnictwo średnie do 21 roku życia (Ley 19.876). Najważniejsza nowelizacja Konstytucji z 1980 r. miała miejsce w 2005 r. Wprowadzono w niej aż 58 poprawek, usuwając najważniejsze relikty dyktatury. Zniesiono m.in. instytucje senatorów dożywotnich i nominowanych, skrócono kadencję prezydenta do czterech lat i przywrócono narzędzia kontroli parlamentarnej nad ministrami. Ponadto zwiększono transparentność struktury centralnych organów państwa, jeszcze bardziej ograniczono kompetencje Rady Bezpieczeństwa Narodowego (COSENA), a także dokonano reformy administracyjnej przekazując większy zakres kompetencji władzom regionalnym. Wreszcie wzmocniono cywilną kontrolę nad siłami zbrojnymi, w tym możliwość odwoływania dowódców wojskowych. W efek-

³ Obliczenia własne autora na podstawie analizy chilijskiego dziennika ustaw.

cie system polityczny na powrót zbliżył się do modelu ustanowionego przez konstytucję z 1925 r. (Ley 20.050). Jedną z ważniejszych reform była też zmiana metody podziału mandatów w wyborach powszechnych. W 2015 roku binominalny system wyborczy, wspierający duże partie o silnie rozwiniętych strukturach, uważany za niedemokratyczny i wspierający utrzymywanie się u władzy osób związanych z *ancien regime* (Guzmán, 1993) został zastąpiony systemem proporcjonalnym (Ley 20.840).

Reformy te w oczach opinii publicznej nie były jednak wystarczające, co zademonstrowano właśnie w czasie *estallido*. Utrata przez konstytucję legitymizacji wynika z faktu jej pochodzenia, a nie samej treści (Barros, 2002). Konstytucja ta jest wytworem dyktatury, a jej tekst został zatwierdzony w nierzetelnym referendum (Fuentes, 2013), co podważa jej podstawy i sprawia, że jest ona odbierana jako autorytarnie narzucona (Viera, 2020). Przypominają o tym w dalszym ciągu pozostałości aksjologii puczu i przyjętego neoliberalnego paradygmatu (Viera, 2020). Wolnorynkowy model gospodarczy w dalszym ciągu jest obowiązującą zasadą (Ramírez, 2019), a udział sektora prywatnego w zakresie świadczenia usług publicznych, takich jak opieka zdrowotna, ubezpieczenia społeczne czy oświata, jest istotny, czym przyczynia się do wzrostu nierówności społecznych i umacnia grupy ekonomiczne związane z dawnym reżimem (Undurraga, 2014). Powyższy stan rzeczy doprowadził do sytuacji, w której jednym z głównych żądań społecznych jest redefinicja roli państwa i jego większe zaangażowanie w realizację funkcji socjalnej (Aste, 2020).

Z tego względu, z perspektywy hermeneutycznej, konstytucję określa się mianem skostniałej, ponieważ, pomimo przemian społecznych, orzecznictwo i doktryna nadal interpretują ją z punktu widzenia ustawodawcy historycznego, tj. liberalnego (Ramírez, 2019). Dlatego gdy oczekiwania społeczne przesuwają się w kierunku państwa solidarnego i opiekuńczego, Konstytucja z 1980 r. traci zdolność adaptacji do zmieniającej się rzeczywistości społecznej. Warto dostrzec także wąski katalog uznanych konstytucyjnie praw człowieka i nadmiernie konserwatywne doń podejście (Gargarella, 2020). Konstytucja pomija obecność ludności rdzennej, która obecnie domaga się uznania swoich praw, tytułu do ziemi i tożsamości kulturowej. Wreszcie konstytucji tej zarzuca się przyznanie zbyt szerokich kompetencji Trybunałowi Konstytucyjnemu niespełniającemu kryteriów niezawisłości (Aste, 2020), nadmierny wpływ władzy wykonawczej na ustrój sądownictwa (Viera, 2020) czy pomijanie równouprawnienia kobiet oraz społeczności LGBTQ+.

Ustrój oparty na ustawie zasadniczej z 1980 r. budził także wątpliwości co do demokratyczności ustroju, m.in. z racji na wyjątkowo silną pozycję prezydenta, rolę armii czy duży udział rządu w powoływaniu władzy sądowniczej. Z tego względu ustrój chilijski określano „demokracją chronioną” (Gaudichaud, 2015) lub „demokracją semisuwerenną” (Hunneus, 2014). Wreszcie podkreśla się często nadmiernie silną, jak na demokratyczne standardy, pozycję sił zbrojnych i karabinierów (Contreras et al., 2020; Peña, 2002).

O potrzebie uchwalenia zupełnie nowej konstytucji, zamiast ciągłej jej nowelizacji mówił jako pierwszy prezydent Ricardo Lagos, a następnie prawnik i polityk Fernando Atria (Gargarella, 2020). Również takie próby podejmowano za prezydentury Michelle Bachelet, lecz zakończyły się one fiaskiem (Viera, 2020; Boletín Legislativo, 2018; Aste, 2020). Dopiero wyrażone na ulicach żądanie społeczne zmusiło elity polityczne do zainicjowania procesu konstytucyjnego.

Charakter skutków *estallido social* dla porządku prawnego Chile

W odpowiedzi na opisane wyżej masowe protesty z 2019 r., rząd prezydenta Sebastiana Piñery już 22 października 2019 roku ogłosił projekt "Nowej Agendy Społecznej" (Nueva Agenda Social): plan reform przewidujący ustanowienie gwarantowanego dochodu minimalnego, obniżenie cen energii elektrycznej czy zmiany podatkowe (Gobierno de Chile, 2019). Następnie, 15 listopada podpisano "Porozumienie o pokoju społecznym i nowej konstytucji" określające harmonogram realizacji procesu zmiany konstytucyjnej, a 24 grudnia 2019 do obowiązującej konstytucji wprowadzono przepisy regulujące przebieg tego procesu (Ley 21.200).

W nieco dalszej perspektywie czasowej, choć w związku przyczynowym z *estallido social*, zdecydowano się na wprowadzenia instytucji małżeństwa równościowego. Ustawą numer 21.400 z 10 grudnia 2021 r. przyznano parom tej samej płci równy dostęp do małżeństwa cywilnego. Zmiana pociągnęła za sobą także reformę języka odnoszącego się do małżeństwa, eliminując różnice płciowe między partnerami w małżeństwie, zastępując w ten sposób określenia takie jak "mąż i "żona"" określeniem "małżonek" (conyuge) oraz zastępując "matkę" i "ojca" określeniem "rodzic". Zmiana ta nie została jednak wprowadzona z pełną konsekwencją. W kilku przepisach Kodeksu

Cywilnego (w skrócie „CC” od Código Civil), np. art. 109 CC i art. 135 CC nadal funkcjonuje poprzednia nomenklatura.

Wreszcie wśród pośrednich skutków *estallido social* wskazać należy także zwycięstwo Gabriela Borica w wyborach prezydenckich i politykę prowadzoną przez jego gabinet. W pierwszych wyborach prezydenckich po wydarzeniach 2019 r. starły się ze sobą dwie wizje polityki, państwa i świata: jedna prezentowana przez socjalliberalnego Gabriela Borica, druga przez liberalnego ekonomicznie konserwatystę José Antonia Kasta. W pierwszej turze największą liczbę głosów otrzymał Kast; obaj kandydaci spotkali się w drugiej turze wyborów. W ponownym głosowaniu, przy frekwencji wynoszącej niecałe 56% zwyciężył Gabriel Boric, uzyskując poparcie niecałych 56% wyborców. W konsekwencji to on zasiadł 11 marca 2022 roku w fotelu prezydenckim Republiki Chile.

Gabriel Boric pierwszy raz zaistniał w 2011 r jako jeden z liderów manifestacji przeciwko odpłatności usług edukacyjnych i wysokiej opłacie za przystąpienie do matury (La Segunda Online, 2011). Następnie został prezesem Federacji Studentów Uniwersytetu Chilijskiego i założycielem ruchu *Marca AC*, postulującego zmianę konstytucji (Manifiesto, 2013). W 2013 roku objął mandat deputowanego w niższej izbie chilijskiego parlamentu (La Tercera, 2013). Powszechną rozpoznawalność zdobył aktywnie działając podczas *estallido social* (The Clinic, 2019; Cáceres, 2019). Wszczęcie procesu konstytucyjnego zostało odebrane jako jego sukces, czym przyczyniło się do rozwoju jego wyborczego zwycięstwa. W kampanii wyborczej prezentował tzw. progresywny program polityczny, w którym odwoływał się do walki społecznej i rewolucji jako sposobu urzeczywistniania zmian (Program, 2021). Kładł nacisk m.in. na sprawiedliwość społeczną, reformę podatkową, kwestie równościowe - tak ekonomicznie jak i społeczne - czy klimatyczne, a także na zrównoważony rozwój, walkę z kryzysem mieszkaniowym oraz rozwój małych i średnich przedsiębiorstw. Deklarował poparcie dla rdzennych mieszkańców Chile, podkreślając ich prawo do autonomii i poszanowania tożsamości. Siłą rzeczy, był gorącym orędownikiem reformy konstytucyjnej, a następnie zwolennikiem przyjęcia wypracowanej przez Konstytuante ustawy zasadniczej (Program, 2021).

Pierwszy rok prezydentury Borica był okresem trudnym i burzliwym. Oprócz kolejnej fali pandemii i fiaska reformy konstytucyjnej, która pozostawiła po sobie więcej niewiadomych niż przed jej rozpoczęciem, nowy

prezydent musiał mierzyć się z rekordową inflacją, pożarami lasów, dalszym ciągiem konfliktu w Araukanii oraz kryzysem migracyjnym na północnej granicy państwa. Z tego względu realizacja programu wyborczego nowego prezydenta musiała spowolnić, aczkolwiek widoczne jest przewartościowanie ideologiczne legislacji chilijskiej. Zdecydowanie większy nacisk kładzie się na uwypuklenie socjalnej funkcji państwa, zrównoważony rozwój, ochronę praw kobiet oraz uznawanie i przyznawanie szczególnych uprawnień osobom LGBTQ+. Do najważniejszych działań podjętych przez nowy rząd zaliczyć trzeba projekt reformy podatkowej, szereg drobnych, choć z pewnością koniecznych, zmian poszerzających zakres pomocy społecznej prowadzonej pod hasłem „Chile wspiera”⁴, wydłużenie urlopu macierzyńskiego (Hidalgo, 2022), wzrost płacy minimalnej (Estrella, 2023), poszerzenie zakresu darmowych usług zdrowotnych objętych składką zdrowotną (Silva, 2022), rozwój kolei w charakterze taniego i ekologicznego środka transportu (Martinez et al., 2022), ale też możliwość wystawiania dowodów tożsamości bez wskazywania płci (Pareja, 2022).

Przebieg prac nad pierwszym projektem nowej chilijskiej konstytucji

Proces konstytucyjny rozpoczął się od referendum 25 października 2020 r. W referendum tym zadano głosującym dwa pytania: „Czy chcesz nowej Konstytucji?” oraz „Jaki organ powinien opracować projekt nowej Konstytucji?”. W drugim pytaniu należało dokonać wyboru między komisją mieszaną (złożoną z reprezentantów do Izby Deputowanych i z dobranych przedstawicieli środowisk politycznych), a Konstytuanta w całości wybraną w wyborach powszechnych. Przy udziale 50,9% obywateli uprawnionych do głosowania, 78,3% opowiedziało się za opracowaniem nowej ustawy zasadniczej, a 79% za utworzeniem Konwentu Konstytucyjnego w pełni wybranego przez obywateli (SERVEL, 2020). Wybory do 155 osobowej konstytuanty odbyły się w maju 2021 roku, a frekwencja wyniosła niecałe 43% (Cabrera, 2021). Po raz pierwszy w historii Chile przewidziano w drodze ustawy, że połowę kandydatek stanowić będą kobiety (Hafeman, 2020) (Ley 21.216). W składzie organu uwzględniono także siedemnaście miejsc dla przedsta-

⁴ Wszystkie środki podjęte w ramach programu opisane zostały na stronie internetowej w domenie rządowej: <https://www.gob.cl/chileapoya>.

wicieli ludności rdzennej (Cabrera, 2021). W ten sposób zamierzano podkreślić, że ta ludność ma prawo uczestniczyć w tworzeniu podstaw nowego ustroju Chile (Heiss, 2021).

Konstytuanta miała przygotować projekt nowej konstytucji w ciągu dziewięciu miesięcy, z możliwością przedłużenia tego okresu o kolejne trzy miesiące (Konstytucja, art. 137). W przypadku, gdyby Konstytuanta nie zdołała przedstawić projektu ustawy zasadniczej w ciągu dwunastu miesięcy zostałaaby rozwiązana, a sam proces byłby uznany za zakończony. Projekt nowej konstytucji (dalej: „Projekt”) przedstawiony został opinii publicznej 4 lipca 2022 roku.

Projekt Konstytucji Politycznej Chile z 2022 r.

Przedstawiony przez Konstytuantę projekt nowej ustawy zasadniczej miał charakter niewątpliwie rewolucyjny, modyfikujący instytucjonalny i aksjologiczny porządek państwa.

Zgodnie z Projektem, Chile miało stać się państwem wielonarodowym i multikulturowym, uznającym różnorodność narodów i ludów zamieszkujących kraj (Propuesta de Constitución, 2022: art. 1-2). W Projekcie uznawano prawa ludności rdzennej, tak zbiorowe jak i indywidualne, ich autonomię i samorządność, tradycyjne instytucje i władze. Państwo miałoby mieć obowiązek popierać wykonywanie tej autonomii oraz gwarantować dialog, a także prowadzić politykę publiczną sprzyjającą poznaniu i zrozumieniu różnorodności etnicznej oraz kulturowej ludności rdzennej (Propuesta de Constitución, 2022: art. 5).

Zredukowana miała być rola prezydenta jako głowy państwa (Propuesta de Constitución, 2022, art. 253: 279-306). Przewidziano daleko idącą decentralizację państwa, czyniąc go wręcz quasi-federalnym (Propuesta de Constitución, 2022: art. 187). Wreszcie, choć Projekt zachowywał dwuizbowość parlamentu, przewidywał likwidację Senatu i zastąpienie go izbą, w której by zasiadali przedstawiciele poszczególnych regionów, zbliżona w swoim modelu do izby wyższej występującej w państwach federalnych (Propuesta de Constitución, 2022: art. 254-255).

Spółecznie projekt kładł nacisk na integrację i równość, zwłaszcza grup tradycyjnie dyskryminowanych. Nowatorski charakter miał także przepis poświęcony prawom seksualnym i reprodukcyjnym, zakładający pow-

szechne prawo do podejmowania wolnych, autonomicznych i świadomych decyzji dotyczących własnego ciała, korzystania z seksualności, reprodukcji, przyjemności i antykoncepcji, wskazujący że

Państwo gwarantuje korzystanie z praw seksualnych i reprodukcyjnych bez dyskryminacji, ze szczególnym uwzględnieniem płci, integracji i znaczenia kulturowego, a także dostęp do informacji, edukacji, zdrowia oraz niezbędnych w tym celu usług i świadczeń, zapewniając wszystkim kobietom i osobom zdolnym do rodzenia dzieci warunki do zajścia w ciążę, dobrowolnego przerwania ciąży, dobrowolnego porodu i macierzyństwa oraz ich ochronę. Gwarantuje również ich wykonywanie w sposób wolny od przemocy i ingerencji osób trzecich, zarówno jednostek, jak i instytucji (Propuesta de Constitución, 2022: art. 61)⁵.

Takie podejście do seksualności spójne było z deklarowanym w projekcie uznaniem wszelkich form życia rodzinnego, odchodząc od traktowania małżeństwa (tak hetero- jak i homoseksualnego) za podstawowy typ rodziny (Propuesta de Constitución, 2022: art. 10).

Ważną i innowacyjną częścią Projektu była ta dotycząca ochrony przyrody i uznania za fakt kryzysu klimatycznego. Państwo miałoby obowiązek wspierania dialogu, współpracy i solidarności międzynarodowej w celu dostosowania się do sytuacji kryzysu klimatycznego, łagodzenia jego skutków i przeciwdziałaniu im, a także ochrony przyrody (Propuesta de Constitución, 2022: art. 129). W projekcie uznawano także podmiotowość prawną natury, uznając, że ma ona prawo do poszanowania i ochrony jej istnienia, regeneracji, utrzymania i przywrócenia jej funkcji oraz zachowania dynamicznej równowagi, w tym naturalnych cyklów, ekosystemów i różnorodności biologicznej (Propuesta de Constitución 2022: art. 103).

Skutki procesu konstytucyjnego

Ostatnim krokiem procesu konstytucyjnego miało być zaakceptowanie projektu w powszechnym głosowaniu o charakterze obligatoryjnym (Konstytucja, art. 142). Twórcom projektu nie udało się jednak uzyskać większościowego poparcia dla ich dzieła. Poddany pod referendum projekt został

⁵ Tłumaczenie autora z oryginału: *El Estado garantiza su ejercicio sin discriminación, con enfoque de género, inclusión y pertinencia cultural; así como el acceso a la información, educación, salud, y a los servicios y prestaciones requeridos para ello, asegurando a todas las mujeres y personas con capacidad de gestar las condiciones para un embarazo, una interrupción voluntaria del embarazo, un parto y una maternidad voluntarios y protegidos. Asimismo, garantiza su ejercicio libre de violencias y de interferencias por parte de terceros, ya sean individuos o instituciones* (Propuesta de Constitución, 2022: art. 61).

odrzucony przez niemal 62% głosujących, przy frekwencji na poziomie 86% uprawnionych (BCN, 2022). Nie oznacza to jednak końca prac nad przygotowaniem nowej ustawy zasadniczej. Rząd stoi aktualnie przed wyzwaniem kontynuacji tego procesu i doprowadzenia go do końca.

W okresie od września do grudnia 2022 r. strony sceny politycznej pozostawały w impasie co do dalszych działań dotyczących reformy ustawy zasadniczej. Po długotrwałych debatach liderów wszystkich istotnych stron sceny politycznej, ostatecznie 12 grudnia 2022 r., zawarte zostało Porozumienie dla Chile (La Tercera, 2022). Jest to w zasadzie umowa koalicyjna zawarta między chilijskimi partiami politycznymi, w której zdefiniowano konsensus dotyczący dwunastu (12) najbardziej fundamentalnych zasad przyszłego ustroju. Są one dość tradycyjne, a progresywny impet reformy wyraźnie osłabł. W porozumieniu umówiono się także co do organów mających prowadzić pracę nad nową ustawą zasadniczą. Zamiast wybranej w wyborach powszechnych Konstytuanty, postanowiono, że powołany będzie zespół trzech organów: Komisja konstytucyjna, Komisja ekspercka i Komisja techniczna. Komisja konstytucyjna składać się będzie z 50 osób wybranych w kwietniu 2023 r. w wyborach powszechnych, w których głosowanie będzie obligatoryjne oraz przedstawicieli mniejszości etnicznych. Jej zadaniem będzie przygotowanie i zaakceptowanie projektu konstytucyjnego na podstawie projektu wstępnego, przygotowanego przez Komisję ekspercką złożoną z 24 ekspertów, z których połowę wybierze Senat, a drugą połowę Izba Deputowanych. Będą oni potem uczestniczyć w pracach Komisji konstytucyjnej. Nad harmonizacją prac i ostateczną redakcją projektu będzie czuwać Komisja techniczna złożona z 14 wybitnych ekspertów powołanych przez Senat, a zgłoszonych przez Izbę Deputowanych. Efekt tych prac ma zostać opublikowany 21 października 2023 r., a następnie poddany pod głosowanie w obowiązkowym referendum 26 listopada 2023 r. (Acuerdo Por Chile, 2022).

Znaczenie zmiany społecznej dla chilijskiego kodeksu cywilnego

Zmiany ustrojowe niosą za sobą skutki dla całego porządku prawnego, wszak przekształcenia dokonane na poziomie konstytucyjnym muszą być odzwierciedlone w innych gałęziach prawa (RAE, 2023). Nie inaczej zapewne będzie w Chile, gdzie reforma konstytucyjna jest wyrazem głębokiej

przemiany, również w zakresie wartości społecznych oraz istotnych zmian w sferze tożsamości.

Kodeks cywilny Chile wszedł w życie ponad 165 lat temu (Olszówka, 2022). Sam fakt wieku kodyfikacji nie może funkcjonować jako podstawa krytyki kodeksu, wręcz przeciwnie - trwałość Kodeksu cywilnego jest jedną z miar jego wielkości⁶. Kluczem do trwałości kodyfikacji cywilnej jest jednak nie tylko mistrzowska redakcja i odpowiedni dobór przepisów, ale także dostosowanie do aktualnych potrzeb. Konieczna jest ciągła dbałość o zachowanie bliskości między zmieniającym się społeczeństwem a prawem. Prawo zatem wymaga ciągłego i spójnego rozwoju (Stagl, 2021). Dobra i jednocześnie trwała kodyfikacja jest możliwa tylko wtedy, kiedy odzwierciedla ona ewolucję społeczeństwa. W trakcie tych 165 lat, w których rzeczywistość społeczna uległa wielu zmianom, Chile doświadczyło wielu burzliwych i doniosłych wydarzeń i przeobraziło się z państwa rolniczego w industrialne, a następnie w centrum usługowe kontynentu południowoamerykańskiego i jedno z najlepiej rozwiniętych państw tego regionu. Zmieniły się stosunki własności i ich postrzeganie, model rodziny, rola kobiet w społeczeństwie, wzrosła świadomość wśród biedniejszych warstw społecznych. Warto też wspomnieć o kryzysie klimatycznym, mocno odczuwalnym w Chile, jak i rosnącej świadomości praw ludów tubylczych. Wreszcie, choć religia rzymskokatolicka pozostaje dominującą, Chile jest jednym z najmocniej zsekularyzowanych państw na kontynencie (Silva, 1996; Collier et al., 2019).

Prawo cywilne w Chile było wprawdzie stale reformowane, wydaje się jednak, że zmiany te są niewystarczające, nadmiernie partykularne (Stagl, 2021) i rozdrobnione (Guzmán, 1977). Wiele norm zostało zmodyfikowanych dopiero wtedy, gdy stanowiły pewien standard w innych państwach. Na przykład dopiero w 1998 r. zniesiono prawne rozróżnienie na dzieci urodzone w małżeństwie i poza nim, ograniczając je jedynie do kwestii ustalenia ojcostwa i macierzyństwa, a dopiero w 2004 r. wprowadzono rozwody cywilne (Ley 19.947). Niewątpliwie dyktatura była istotnym elementem utrudniającym (hamującym) zmiany, ale nie tłumaczy ona powolności ustawodawcy w tym zakresie po 1989 r.

⁶ Wystarczy wspomnieć francuski kodeks z 1804 r., austriacki kodeks cywilny (ABGB) z 1811 r., niemiecki kodeks cywilny (BGB) z 1899 r. czy szwajcarski kodeks cywilny (ZGB) przygotowany w 1907 r., które do dziś obowiązują jako najważniejsze kodeksy na świecie.

Wiadomo już, że zmiana ustrojowa nie będzie tak radykalna jak na to wskazywała propozycja odrzuconej w referendum z 4 września 2022 r. konstytucji. Po pierwsze, stało się jasne, że większość społeczeństwa nie popiera tak radykalnych zmian. Po drugie, w proponowanej w Porozumieniu procedurze zwiększona została rola ekspertów, przede wszystkim prawników, którzy co do zasady są bardziej konserwatywną grupą społeczną i skorą do odwoływania się do całokształtu kultury prawnej. Po trzecie, krótszy czas pracy nad projektem oznacza, że czerpanie z dotychczasowych ustaw zasadniczych będzie siłą rzeczy konieczne. Chile znalazło się na swoistym rozdrożu legislacyjnym – między chęcią i potrzebą zmiany, a nieumiejętnością elit do właściwego zaadresowania tych oczekiwań.

Niemniej jednak, *estallido social* oraz projekt ustawy zasadniczej wskazały sfery, w których prawo chilijskie nie rozwijało się w sposób odpowiedni, tj. nie nadążało z odzwierciedlaniem zmian zachodzących w społeczeństwie. Jest to o tyle kluczowe, że prawo nie może być bytem w państwach demokratycznych oderwanym od społeczeństwa, ponieważ to naród jest suwerenem (Soto Barrientos, 2011). Prawo jest wyrazem zasad, które, według teoretycznego modelu przyjmujemy jako modelowe, dobre i pożądane, nawet jeżeli z czysto jednostkowej perspektywy niekoniecznie korzystne⁷. Tym samym, prawo musi pozostawać w ścisłym związku z wolą suwerena, źródła władzy prawodawczej państwa, zgodnie z maksymą „gdzie społeczeństwo, tam prawo”. Zatem projekt konstytucji nie został umiejscowiony tam „gdzie społeczeństwo” i proponowane rozwiązania nie zostały uznane za trafne, co stanowi doskonały materiał do diagnozy sfer zaniedbanych w chilijskim prawie.

Różnice między porządkiem prawnym a wartościami społecznymi wydają się być dziś szczególnie wyraźne w prawie prywatnym. Czy oznacza to, że konieczne będzie stworzenie nowego kodeksu cywilnego? Wydaje się, że nie. Po pierwsze, nie ma takiego postulatu i woli w Chile. Po drugie, nie kwestionuje się doniosłości i wybitności dotychczasowej ustawy. Po trzecie, tak doktryna, jak i państwo dysponują narzędziami pozwalającymi na modyfikację ustawy bez zbaczania z wytyczonych przez nią dróg.

Prawo może być rozwijane w różny sposób. Poprzez nowelizacje, czyli ingerencję ustawodawcy w istniejący tekst prawny i tworzenie nowych

⁷ Jest to rzecz jasna wizja idealistyczna, natomiast sięgająca rzeczywistości, zgodnie z rzymską paremią *ius est ars boni et aequi*.

ustaw, poprzez rozwój nauki prawa i jego interpretacji, a także poprzez działalność legislacyjną sądów. Rozwój chilijskiego kodeksu cywilnego odbywa się przede wszystkim poprzez wprowadzanie nowych ustaw, które modyfikują lub uchylają przepisy kodeksu, a nawet eliminują przepisy kodeksu i tworzą nowy nieskodyfikowany porządek. W Chile natomiast przez dziesiątki lat wydawało się, że proces pozakodeksowej modyfikacji kodeksu jest nadmierny i ma negatywny wpływ na spójność państwowego porządku prawnego (Guzmán, 1977). Drugą z dróg, jest doktrynalny rozwój prawa poprzez jego komentowanie, które do tej pory w Chile nie cieszyło się dużym zainteresowaniem (Stagl, 2021). Z zadowoleniem należy przyjąć wydany w listopadzie 2022 monumentalny komentarz historyczno-dogmatyczny do IV księgi Chilijskiego Kodeksu Cywilnego wydany pod redakcją Carlosa Amunátegui Perelló i opracowany przez kilkudziesięciu najwybitniejszych chilijskich akademików⁸. Publikacja jest pierwszym krokiem w rozwoju badawczego podejścia do nauki prawa cywilnego, czym z pewnością przyczyni się do rozwoju chilijskiego prawa i jego dostosowywania się do społeczeństwa.

Refleksja nad charakterem bądź kierunkiem pożądaných zmian w prawie prywatnym wymaga odwołania się do postulatów podnoszonych podczas *estallido* oraz wartości podkreślonych w Projekcie. Roboczo, można podzielić je na trzy grupy: równouprawnienie ludności rdzennej, zrównoważony rozwój oraz prawa kobiet i mniejszości płciowych i seksualnych.

W odniesieniu do ludności rdzennej, Projekt był rewolucyjny - przewidywał uznanie państwa za wielonarodowe (plurinacional) i multietnicze, przy pełnym uznaniu tożsamości, kultury, prawa, instytucji i zwyczajów oraz przyznaniu autonomii, w tym autonomii jurysdykcyjnej ludności rdzennej. Problem uznania praw ludności rdzennej na gruncie czysto europejskiego w swojej naturze prawa nie jest zadaniem łatwym, choć zdaje się być historyczną koniecznością.

Aktualnie sytuacja prawna ludności tubylczej uregulowana jest w ustawie nr 19.253 *Ley Indígena*. Normy cywilnoprawne w tej ustawie wprowadzone są poprzez wyodrębnienie i zmodyfikowanie pojęć i zasad kodeksowych, bez jednoczesnego uregulowania kolizji i związków między tymi porządkami (Ramirez, 2019). Sama *Ley Indígena* ma charakter protekcjonistyczny i została okrojowana przez ustawodawcę, dlatego nie może być

⁸ Zob. C. Amunátegui Perelló, *Comentario Histórico – Dogmático al libro IV del Código Civil de Chile*, Tirant lo Blanch 2022, 2 tomy.

źródłem wiedzy o prawie, które byłoby przyjęte przez przedstawicieli ludów tubylczych. Należałoby zatem odpowiednio zbadać to „rdzenne” prawo, które jest pojęciem ogólnym – po pierwsze z racji na mnogość praw poszczególnych ludów, po drugie oparte jest ono na zwyczaju i normach o charakterze obyczajowym. Tym samym fundamentalnie różni się od prawa europejskiego (Gómez-Rivera, 1993).

Połączenie porządków rdzennego i europejskiego musi zmierzyć się także z inną trudnością. Mianowicie, prawo rdzenne w znaczeniu podmiotowym ma charakter kolektywny, podczas gdy liberalne prawo, a w szczególności prawo cywilne opiera się na centralnej pozycji jednostki (Piñacué, 2014; Zambrano, 2006). Kodyfikacja jest wyrazem pozytywistycznego poglądu, że prawem jest to, co ustawodawca wyraźnie usankcjonował i co zostało zebrane w kodeksie zgodnie z postulatem zupełności i pewności prawa. Opiera się więc na personalizmie cywilizacji chrześcijańskiej i na prawniczym dziedzictwie europejskim, które jest zupełnie obce ludom tubylczym. Każda próba włączenia zbiorowych i zwyczajowych praw ludów tubylczych do porządku europejskiego będzie stanowić dla niego „obcy element”. Oznacza to, że prawo cywilne rozumiane w tradycyjny, europejski sposób nie współgra z rozumieniem prawa przez rdzennych mieszkańców (Aguilar, 2005; Pepinosa 2012).

Zmiana oczekiwań społecznych w stosunku do zrównoważonego rozwoju odnosi się do kwestii środowiskowych, także bardzo istotnych, ale i do ogólnego zbalansowania stosunków społecznych w różnych konfiguracjach - wyrównanie społecznych nierówności, większą ochronę pracownika w relacjach z pracodawcą, ale też np. ochronę konsumenta czy ochronę danych osobowych. Odmienne podejście do zrównoważonego rozwoju w Ameryce Łacińskiej wynika w dużej mierze właśnie z rdzennej tożsamości i roli, jaką odgrywa w niej przyroda. Szczególnie powszechna jest wśród ludów andyjskich koncepcja *sumak kawsay*, tj. koncepcja dobrego życia będąca wyrazem tej tożsamości. Traktuje ona człowieka jako jeden z równouprawnionych elementów przyrody, który powinien dążyć do ekosystemowej równowagi. Stąd kładzie się w niej duży nacisk na rolę współzależności między człowiekiem i naturą (Vásquez et al., 2021).

Jednym z ciekawszych postulatów środowiskowych wynikającym z tego właśnie światopoglądu jest uznanie podmiotowości prawnej środowiska naturalnego. Osobowość taką przyjęto na gruncie prawa konstytucyjnego

w Boliwii i Ekwadorze (Pineda et al., 2020). W Peru z kolei widoczne jest uznanie swoistej podmiotowości natury w prawie karnym, w którym to środowisko naturalne *per se*, a nie korzyści, jakie z natury płyną dla człowieka, jest faktycznym przedmiotem ochrony wybranych przepisów. W Chile przyznanie takiej osobowości publiczno-prawnej przewidziano w projekcie konstytucji (Propuesta de Constitución, 2022, art. 103) i choć w prawie cywilnym myśl ta dopiero kiełkuje, wydaje się, że jest ono gotowe w pewnym stopniu przyjąć takie rozwiązanie, choć wymaga to oczywiście pogłębionej refleksji i debaty.

Trzeci z wyodrębnionych roboczo typów postulatów wysuwanych w kierunku prawa cywilnego to postulaty równościowe. Rozumieć należy przez nie przede wszystkim kwestie związane z równouprawnieniem kobiet, jak i postulaty zgłaszane przez środowisko LGBTQ+. Obie kategorie postulatów stanowiły fundamenty dyskursu podczas *estallido social*, jak i kluczowe zagadnienia z punktu widzenia Projektu. Ustawodawstwo chilijskie rzeczywiście wyróżniało się na tle innych państw regionu w tym zakresie jako zachowawcze. Sprawia to, że dokonanie zmian wychodzących naprzeciw oczekiwaniom społecznych jest łatwiejsze. W szczególności mając na uwadze fakt, że pozostałe państwa o podobnej tradycji prawnej wypracowały już pewne rozwiązania.

Kodeks cywilny w Chile oryginalnie utrzymywał patriarchalny model rodziny. Zdolność prawna żony była ograniczona, jedynie kobiety niezamężne i wdowy mogły korzystać z pełnej zdolności do czynności prawnych i móc zarządzać swoim majątkiem czy zawierać umowy (Castillo, 2020). Mimo licznych modyfikacji na przestrzeni dziesięcioleci, chilijski kodeks cywilny nadal zawiera przepisy ustanawiające odrębności w odniesieniu do kobiet, a wiele z nich zostało zakwestionowanych jako dyskryminujące (Trufello, 2019).

Jednym z takich przepisów jest trwające w dalszym ciągu różnicowanie wieku nabycia ograniczonej zdolności do czynności prawnych. Zgodnie, z art. 26 kodeksu cywilnego („CC”) kobiety otrzymują tę zdolność wraz z ukończeniem 12 roku życia, mężczyźni zaś dwa lata później. Historycznie miał umożliwiać kobietom wcześniejsze wychodzenie za mąż. Obecnie nabywanie ograniczonej zdolności do czynności prawnych wiąże się z podobnymi konsekwencjami, jak w porządkach europejskich, tj. pozwala na nabywanie rzeczy (art. 723 CC), ponoszenie odpowiedzialności cywilnej (art. 2139 CC) czy rozporządzanie swoim majątkiem *mortis causa* (art. 262 CC). Choć *ratio*

legis tego przepisu jest wcześniejsze dojrzewanie fizyczne i emocjonalne młodych kobiet, to przepis ten spełnia warunki określone w definicji dyskryminacji ze względu na płeć w Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z 18 grudnia 1989 r. Rozwiązaniem tego zróżnicowania byłoby ujednoczenie *de lege lata* wieku zmiany statusu prawnego ze względu na wiek.

Znacznie poważniejszą sferą, w której przepisy chilijskiej kodyfikacji cywilnej odbiegają nie tylko od poglądów społeczeństwa, ale i standardów międzynarodowych jest równouprawnienie kobiet w małżeństwie. Zgodnie z art. 135 CC domyślnym ustrojem majątkowym małżeńskim jest wspólność majątkowa małżeńska (*sociedad conyugal*), w której to mężczyzna zarządza mieniem swojej żony. Czynności prawne żony nie wywołują skutku ani dla męża, ani majątku wspólnego (art. 137 CC). Konstrukcja chilijskiej *sociedad conyugal* spotyka się z ostrą krytyką, m.in. Międzyamerykańskiej Komisji Praw Człowieka (Informe, 2009), wynikającą z oparcia tej instytucji na założeniu, że to mężczyzna jest tym, który musi zadbać o majątek kobiety, niezdolnej do samodzielnego działania (Orrego, 2008). Krytyka jest tym większa, że ustrój ten jest domyślnym, przez co w praktyce jest to dominujący w Chile ustrój majątkowy małżeński (Oyarzún et al., 2021). W tej kwestii uzasadniona byłaby ingerencja ustawodawcy zmieniająca zasady funkcjonowania małżeńskiej wspólnoty majątkowej. Niektórzy postulują oparcie się na doświadczeniach prawnych Argentyny i Urugwaju (Oyarzún et al., 2021: 81-83), tj. powierzenie zarządu nad majątkiem wspólnym obojgu małżonkom na równi, w sposób wymagający ich wzajemnego współdziałania z zastrzeżeniem swobody w dysponowaniu majątkiem własnym.

W projekcie konstytucji zwrócono także uwagę na, podkreślane od kilku lat w chilijskiej debacie publicznej, lingwistyczne urzeczywistnienie równouprawnienia i podkreślenie obecności kobiet w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym. W projekcie tym jako zasadę przyjęto stosowanie feminatywów, poprzez podwójne nazewnictwo funkcji publicznych - np. każdorazowo mowa była o “prezydencie bądź prezydentce Republiki” (Projekt 2022, art. 279). W języku hiszpańskim, podobnie jak w języku polskim, zasadą jest posługiwanie się w liczbie pojedynczej formą męską dla określenia urzędu lub funkcji, a w liczbie mnogiej formą męskoosobową dla określenia desygnatów o zróżnicowanej strukturze płciowej (RAE, 2020). Niemniej jednak postuluje się użycie feminatywów m.in. przez ONZ w celu promowania

równości płci i uwidocznienia płci (ONZ, 2021). Z perspektywy cywilistycznej wprowadzenie języka inkluzywnego do tekstu prawnego byłoby neutralną zmianą w warstwie prawnej. Wskazuje się jednak, że język uwzględniający płeć „spełnia cele społeczne poprzez uwidocznienie płci żeńskiej i męskiej, dzięki czemu osiąga się bardziej egalitarne i przejrzyste społeczeństwo” (Oyarzún et al., 2021: 46).

Zmianą językową, którą rzeczywiście powinno się *de lege lata* wprowadzić do chilijskiego kodeksu cywilnego jest aktualizacja standardu staranności „dobrego ojca rodziny” (*buen padre de familia*), tj. standardu należytej staranności właściwego do ustalenia odpowiedzialności cywilnej (Claro Solar, 1978). Kryterium „dobrego ojca rodziny” językowo przetrwało od czasów rzymskich⁹ i niezmiennie odnosi się do rozsądnego i przeciętnego człowieka, o zwykłej staranności, postępującego w taki sposób, w jaki oczekuje tego od niego normalne społeczeństwo (Dajczak et al., 2018). Według RAE (Real Academia Española) jest to kryterium moralne stosowane w tradycyjnym prawodawstwie do oceny pewnych zachowań w przypadku braku innych bardziej szczegółowych, wyraźnych reguł (RAE, 2022). Standardem „dobrego ojca rodziny” oprócz kodeksu chilijskiego posługują się np. hiszpański¹⁰ czy portugalski¹¹ kodeks cywilny. W Kodeksie cywilnym chilijskim znajduje się 7 artykułów, które odnoszą się do tego standardu staranności. Wyrażenie to wynika z założenia dominującej pozycji mężczyzny w rodzinie (Veloso, 1998). Jakkolwiek jest to tradycyjna instytucja prawa cywilnego, nie sprawia powszechnie trudności zmiana jej nazwy w sposób adekwatny do zmiany poglądu społecznego na role płci. Zmiany takiej dokonano np. we Francji, gdzie „dobrego ojca rodziny” zastąpił „człowiek rozsądny” (*raisonnable*) (Martínez, 2015), czym prawo francuskie zbliżyło się raczej do tradycji *common law*. W Urugwaju z kolei postuluje się reformę bardziej trzymającą się tradycji prawa cywilnego, poprzez zastąpienie „dobrego ojca rodziny” „osobą przeciętną, rozsądną i ostrożną” (El Observador, 2021). W Chile z kolei H. Corral proponuje, posłużyć się pojęciem „dobrego ojca lub matki rodziny” (*buen padre o buena madre de familia*), oddając tym samym należyty hołd milionom chilijskich matek, z których wiele pełni rolę głowy rodziny (Corral, 2019).

⁹ Zob. Ulpian 79 *ad edictum* D.7,1,9,7 lub Paulus 3 *ad Sabinum* D.7,8,15,1.

¹⁰ Zob. art. 497, 1094, 1104 Kodeksu cywilnego portugalskiego.

¹¹ Zob.: art. 1446 Kodeksu cywilnego hiszpańskiego.

Konkluzje

Estallido social przyniosło daleko idące skutki dla chilijskiego porządku prawnego. Przede wszystkim uwidoczniła się dokonująca się przemiana społeczna i zmaterializowała się część jej istoty. Widać, że zmiana się dokonuje, a choć zmiana konstytucyjna pozostaje w impasie, reforma pozostałych gałęzi prawnych i dostosowanie prawa chilijskiego do oczekiwań społecznych jest nieodzowna.

Jeszcze podczas prezydentury Sebastiana Piñery wprowadzono szereg rozwiązań i instytucji mających zwiększyć zaangażowanie Państwa w realizację jego funkcji społecznej. Jeszcze mocniejszą modyfikację dla dotychczasowego paradygmatu przyniosły rządy wybranego na fali emocji związanych z *estallido* Gabriela Borica. Reformy, które już wdrożył i te planowane zmieniają sposób pomocy społecznej, zmierzają do przeniesienia większego obciążenia podatkowego na najbogatszych oraz na duże przedsiębiorstwa, w szczególności górnicze, wsparcia MŚP (małych i średnich przedsiębiorstw), zielonej transformacji i realizacji postulatów ideologicznych, związanych z lewicowym światopoglądem.

Krokiem zmieniającym oblicze Chile miała być kluczowa dla funkcjonowania państwa i prawa chilijskiego reforma konstytucyjna, która zdeterminuje kształt całego chilijskiego porządku prawnego. Przedstawiony Projekt miałby z pewnością skutek rewolucyjny, niemniej jednak ujawnił istotny paradoks w łonie chilijskiego społeczeństwa. Jest ono bowiem na tyle spolaryzowane, że proces konstytucyjny znalazł się w impasie. Społeczeństwo domaga się zmiany sięgającej fundamentów funkcjonowania państwa, ale jednocześnie przedstawiony projekt został przygotowany w oderwaniu od społecznego zaplecza i nie zyskał poparcia obywateli. Skutkiem tego impasu jest zachowanie *statusu quo*.

Proces konstytucyjny w grudniu 2022 r. ruszył na nowo i docelowo zakończy się w 2023 r. Choć odrzucony w 2022 projekt nie stanie się więc prawem, to jest cennym źródłem pozwalającym na zidentyfikowanie filarów i kierunków zmiany społecznej. Z pewnością zatem kolejny projekt będzie doń w pewnym zakresie nawiązywać. To z kolei oznaczać będzie konieczność uwzględnienia nowej aksjologii i tożsamości w innych gałęziach prawa, w tym, a może w szczególności, prawa cywilnego.

Obecnie obowiązujący Kodeks Cywilny z 1855 r. jest jednym z najwybitniejszych kodyfikacji cywilnych w historii i ukształtował fundamenty

prawne całego kontynentu. Trudność z jego stosowaniem polega jednak na tym, że w coraz mniejszym stopniu jest on w stanie dostosować się do chilijskich przemian społeczno-kulturowych i tworzyć odrębne i równoległe porządki, które prowadzą do znacznego rozproszenia prawa, wypaczając kodeks i w zasadzie sprzeniewierzając się idei kodyfikacji. Konieczne jest zatem zmierzenie się z próbą dostosowania go do wyzwań, jakie wynikają z głównych społecznych postulatów. Nie oznacza to jednak, że w Chile należy prowadzić prace nad przyjęciem nowej kodyfikacji cywilnej ani że należy gruntownie zreformować istniejący kodeks. Wymaga on jednak pogłębionej prawniczej refleksji nad możliwością jego ewolucji wychodzącej naprzeciw społeczeństwu. Największym wyzwaniem będzie z pewnością integracja na gruncie prawa cywilnego, praw, tradycji i zwyczajów ludności rdzennej, która staje się historyczną koniecznością. Po drugie, Kodeks powinien odzwierciedlać dążenie chilijskiego społeczeństwa do zrównoważonego rozwoju i zbalansowania stosunków gospodarczych, w tym np. ochrony słabszej strony stosunku kontraktowego. Wreszcie konieczne jest pozbycie się relikwów, które mogą być dziś uznane za dyskryminacyjne. Jeśli jednak zadba się o właściwy rozwój tego prawa, zachowując systematykę kodeksu i wzbogacając go o nowe normy, bazując przy tym na odpowiednim podłożu intelektualnej refleksji, możliwy jest taki rozwój tradycji myśli cywilnoprawnej i historycznego dorobku, aby prawo było tam, gdzie społeczeństwo – całe społeczeństwo.

W kontekście przeprowadzonych badań widać także, że transformacja polityczna lat 90. w Chile nie rozwiązała istniejących konfliktów w społeczeństwie chilijskim. Mimo licznych działań ustawodawcy mających na celu ich rozwiązanie, napięcia systematycznie narastały, znajdując regularne ujście w kolejnych falach demonstracji, w szczególności tych studenckich i uczniowskich. Obecnie spada nadzieja w pozytywny rezultat zmiany konstytucyjnej, ale nie zmieniają się oczekiwania co do przeobrażenia państwa. To sprawia, że Chile znajduje się w bardzo ważnym okresie historycznym – kluczowym społecznie, interesującym badawczo.

Bibliografía

- Acuerdo Por Chile (2022). https://colegioabogados.cl/wp-content/uploads/2022/12/12-12-22-TEXTO-OFICIAL_Acuerdo-Constitucional.pdf
- Aguilar, G. (2005). El título indígena y su aplicabilidad en el Derecho chileno, *Ius et Praxis (Universidad de Talca)*, vol. 11, núm. 1, ss. 269-295.
- Alvarado, C. (2021). *Tensión Constituyente. Estado, gobierno y derechos para el Chile postransición*, Santiago de Chile, Instituto de Estudios de la Sociedad.
- Amunátegui Perello, C. (2012). Andrés Bello y el Código civil japonés, *Revista Chilena del Derecho*, tomo 39, n. 2, ss. 313-323.
- Aruglelo, L.R. (2004). *Manual de derecho romano. Historia e instituciones*. Buenos Aires, Editorial Astrea de Alfredo y Ricardo Depalma.
- Aste Leiva, B. (2020). Estallido social en Chile: la persistencia de la Constitución neoliberal como problema. *DPCE Online*, 2020/1: <http://www.dpceonline.it/index.php/dpceonline/article/view/885>.
- Barros, R. (2002). *Constitutionalism and Dictatorship: Pinochet, the Junta, and the 1980 Constitution*, New York, Cambridge University Press.
- Bassa, J., Ferrada Bórquez, J.C., Viera Álvarez, C. (2015). *La Constitución chilena*, Santiago de Chile, LOM Ediciones.
- Bentancor, A. (2020). *El sistema de pensiones en Chile. Institucionalidad, gasto público y sostenibilidad financiera*, Santiago, CEPAL.
- Biblioteca del Congreso Nacional de Chile (BCN) (2022). <https://www.bcn.cl/procesoconstituyente/plebiscito2022>.
- Borri, C. (2016). El movimiento estudiantil en Chile (2001-2014). La renovación de la educación como aliciente para el cambio político-social, *Altre Modernità (Università degli Studi di Milano)* vol. 4, ss.141-160.
- Bravo Lira, B. (1982). La difusión del código civil de Bello en los países de derecho castellano y portugués, *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos*, t. 7, ss. 71-106.
- Bravo Lira, B. (1987). La codificación en Chile (1811–1907), dentro del marco de la codificación europea e hispanoamericana, *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos*, t. 12, ss. 51-109.
- Cabrera Tapia, R. (2021). *Chile avanza en el proceso constituyente*, Instituto Español de Estudios Estratégicos, Documento de Opinión 74/2021: https://www.ieee.es/publicaciones-new/documentos-de-opinion/2021/DIEEE074_2021_ROBCAB_Chile.html.
- Cáceres, F. (2019, 15 listopada). *El llanero solitario: ¿Por qué firmó Gabriel Boric y nadie más de Convergencia?*, <https://www.latercera.com/la-tercera-pm/noticia/llanero-solitario-firmo-gabriel-boric-nadie-mas-convergencia/902892/>.
- Campos Harriet, F. (1969). *Historia Constitucional de Chile*, Santiago de Chile, Editorial Jurídica de Chile.

- Carrasco-Bahamonde, J.A. (2021). A 15 Años de la Revolución Pingüina ¿En qué están las reformas estructurales en educación?, *Revista Pensamiento y Acción Interdisciplinaria* (Universidad Católica del Maule), vol. 7(2), ss. 27-45.
- Castillo, A. (2020). *Evolución de la mujer en el código civil chileno*: <https://derecho.udla.cl/evolucion-de-la-mujer-en-el-codigo-civil-chileno/>.
- Centro de Estudios Públicos (2021). Estudio Nacional de Opinión Pública, *Encuesta CEP 85*: https://www.cepchile.cl/cep/site/docs/20210915/20210915081102/encuestacep_sep2021.pdf.
- Claro Solar, L. (1978). *Explicaciones de derecho civil y comparado*, Santiago, Editorial Jurídica de Chile.
- Collier, S., Sater, W. (2019). *Historia de Chile 1808–2017*, Madrid, Ediciones Akal.
- Comisión Interamericana de Derechos Humanos (Informe) (2009). *Informe sobre los derechos de las mujeres en Chile: igualdad en la familia, el trabajo y la política*: <http://www.cidh.org/countryrep/ChileMujer2009sp/Chilemujer09iv.sp.html>.
- Contreras, P., Salazar Pizarro, S. (2020). Obedientes y No Deliberantes: Fuerzas Armadas, Autonomía y Control Democrático en Chile, *Ius et Praxis (Universidad de Talca)*, vol. 26(2), ss. 232-253.
- Corral, H. (2019, 9 czerwca). Buen padre de familia y lenguaje sexista, *Derecho y Academia*, <https://corraltalciani.wordpress.com/2019/06/09/buen-padre-de-familia-y-lenguaje-sexista/>.
- Dajczak, W., Giaro, T., Longchamps de Bérier, F. (2018). *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa, PWN.
- Dembicz, K. (2020). *Chile. Niedokończona transformacja*, Znak.Miesięcznik, <https://www miesiecznik.znak.com.pl/chile-niedokonczone-transformacja/>.
- El Observador (2021, 28 października). *¿Chau al "buen padre de familia"? Proponen eliminar el "último remanente" del patriarcado en las leyes*: <https://www.elobservador.com.uy/nota/chau-al-buen-padre-de-familia-proponen-eliminar-el-ultimo-remanente-del-patriarcado-en-las-leyes-2021102717180>.
- Estrella Oporto, S. (2023, 4 stycznia). *Suelto mínimo de enero 2023. Monto y bonos que aumentan*, <https://www.latercera.com/servicios/noticia/nuevo-sueldo-minimo-de-enero-2023-monto-y-bonos-que-aumentan/YE42CLN4ZVAOBC6WXBK7M654BU/>.
- Fuentes, C. (2013). *El Fraude*, Heuders, Santiago.
- Gargarella, R. (2020). *Diez puntos sobre el cambio constitucional en Chile*, Nueva Sociedad (Fundación Friedrich Ebert), núm. 285, ss. 12-22.
- Gaudichaud, F. (2015). *Las fisuras del neoliberalismo maduro chileno. Trabajo, "Democracia protegida" y conflicto de clases*, Buenos Aires, CLACSO.
- Gobierno de Chile (2019). *Presidente Piñera anuncia conjunto de propuestas para una nueva agenda social*. <https://www.gob.cl/noticias/presidente-pinera-anuncia-conjunto-de-propuestas-para-una-agenda-social/>.

- Gómez Rivera, M.M. (1993). Sobre la naturaleza del derecho indígena: reconocimientos constitucional y legales”, *Alteridades (Universidad Autónoma Metropolitana de México)*, vol. 3, núm. 6, ss. 87-100.
- Guzmán Brito, A. (2000). La influencia del Código Civil francés en las codificaciones americanas, *Temas del Derecho*, vol. XIX, num. 1-2, ss. 27-60.
- Guzmán Brito, A. (2006). El Código Civil de Chile en sus ciento cincuenta años y crónica de un congreso internacional de conmemoración celebrado en Santiago de Chile, *Anuario de derecho civil*, t. 59, num. 3, ss.1283-1301.
- Guzmán, E. (1993). Reflexiones sobre el sistema binominal, *Estudios Públicos*, vol. 51, ss. 303-324.
- Hafeman Berbelagua, M. (2020). Chile, de la exclusión a la paridad: Participación de mujeres en política y la convención constitucional, *Revista de Ciencia Política (Universidad de Chile)*, vol. 58, núm. 2, ss. 77-90.
- Heiss, C. (2021). Chile: la Constitución que viene, *Nueva Sociedad*. <https://www.nuso.org/articulo/chile-la-constitucion-que-viene/>.
- Hidalgo Sius, J. (2022). *Postnatal de emergencia: conoce cómo funciona y hasta cuándo se puede extender*, <https://www.latercera.com/servicios/noticia/postnatal-de-emergencia-conoce-como-funciona-y-hasta-cuando-se-puede-extender/Y53VIDBWM5F4ZJLPGHKS6NRQGM/>.
- Hunneus, C. (2014). *La Democracia Semisoberana, Chile después de Pinochet*, Santiago de Chile, Taurus.
- Jiménez-Yañez, C. (2020). #Chiledespertó: causas del estallido social en Chile, *Revista mexicana de sociología (Universidad Nacional Autónoma de México)*, vol. 82(4), ss. 949-957.
- Konstytucja 1980 - Constitución Política de la República de Chile de 1980 <https://obtienearchivo.bcn.cl/obtienearchivo?id=documentos/10221.1/60446/3/132632.pdf>.
- Konstytucja - Constitución Política de la República de Chile de 1980 <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=242302>.
- La Segunda Online (2011, 7 grudnia). *Nuevo presidente de la FECh se desmarca de partidos políticos tradicionales y critica a Gajardo*, <http://www.lasegunda.com/Noticias/Nacional/2011/12/702829/Gabriel-Boric-el-nuevo-presidente-de-la-FECh-vencio-por-189-votos-a-Camila-Vallejo>.
- La Tercera (2013, 17 listopada). *Vallejo, Jackson, Boric, Cariola y Fuentes: Las caras del movimiento social y estudiantil que llegan al Congreso*, <http://www.latercera.com/noticia/educacion/2013/11/657-552208-9-vallejo-jackson-boric-cariola-y-fuentes-las-caras-del-movimiento-social-y.shtml>.
- La Tercera (2022, 12 grudnia). *Acuerdo por Chile revisa el pacto firmado por los partidos para el proceso constitucional*, <https://www.latercera.com/politica/noticia/acuerdo-por-chile-revisa-el-pacto-firmado-por-los-partidos-para-el-proceso-constitucional-20/AAHODAEGBGEXLALI4BABTHDT4/>.
- Ley 18.825 z 17 sierpnia 1989. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=30201>.
- Ley 19.253 z 5 października 1993. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=30620>.

- Ley 19.742 z 25 sierpnia 2001. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=188827>.
- Ley 19.876 z 22 maja 2003. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=210495>.
- Ley 19.947 z 17 maja 2004. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=225128>.
- Ley 20.050 z 26 sierpnia 2005. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=241331>.
- Ley 20.840 z 5 maja 2015. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=1077039>.
- Ley 21.200 z 24 grudnia 2019. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=1140340>.
- Ley 21.216 z 24 marca 2020. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=1143661>.
- Ley 21.400 z. <https://www.bcn.cl/leychile/navegar?idNorma=1169572&idParte=-10291181&idVersion=2022-03-10>.
- Manifiesto #MarcaTuVoto* (Manifiesto 2013). <https://media.elmostrador.cl/2013/05/-Manifiesto-Marca-tu-Voto.pdf>.
- Manifiesto Programático Gabriel Boric Presidente* (Program 2021). https://www.servei.cl/wp-content/uploads/2021/06/5_PROGRAMA_GABRIEL_BORIC.pdf.
- Mártinez, C., Reyes P., C. (2022, 19 sierpnia). *Vamos a recuperar los trenes para Chile: Boric anuncia mejoramiento del transporte ferroviario en O'Higgins, Maule y Ñuble*, <https://www.latercera.com/nacional/noticia/vamos-a-recuperar-los-trenes-para-chile-boric-anuncia-mejoramiento-del-transporte-ferroviario-en-ohiggins-maule-y-nuble/3WKGGJJWNJBPKSWIJNH3MPQ3Y/>.
- Martínez, G.T. (2015). La sustitución del <<buen padre de familia>> por el estándar de la <<persona razonable>>: Reforma en Francia y Valoración de su Alcance, *Revista de Derecho Civil* (Notyreg Hispania SL), vol. II, núm. 1, ss.55-103.
- Martínez, R. (2022, 29 maja). *Cadem: desaprobación al Presidente Boric alcanzó el 57%, la cifra más alta desde que asumió su mandato*: <https://www.latercera.com/politica/noticia/cadem-desaprobacion-al-presidente-boric-alcanzo-el-57-siendo-la-cifra-mas-alta-desde-que-asumio-su-mandato/FG4WONEFMVC3JICDMCKZ2SXOQM/>.
- Mayol, A. (2012). *No al lucro. De la crisis del modelo a la nueva era política*, Santiago de Chile, Editorial Debate.
- Mayol, A. (2020). Protestas y Disrupción Política y Social en Chile 2019: Crisis de Legitimidad del Modelo Neoliberal y Posible Salida Política por Acuerdo de Cambio Constitucional, *Asian Journal of Latin American Studies (Latin American Studies Association of Korea)*, vol.33 no. 2, ss. 85-98.
- Morán Faúndes, J.M. (2019). Chile despertó: El modelo chileno, la matriz de desigualdad y la protesta de 2019, *Revista de conflictos sociales latinoamericanos (Fundación El Llano – CEPESAL)*, núm. 9, ss. 54-69.
- Olszówka, F. (2022). Chilijski Kodeks Cywilny i przyczyna Jego Sukcesu. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 74 (1):101-25.
- Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ) (2021). *Desafíos globales, Igualdad de derecho*. <https://www.un.org/en/global-issues/gender-equality>.

- Orrego, J.A. (2008). Visión crítica de la sociedad conyugal y algunos fundamentos del principio de protección del cónyuge más débil. W: Alejandro Guzmán Brito (ed.), *Estudios de Derecho civil III, Jornadas Nacionales de Derecho Civil Valparaíso 2007*, Santiago de Chile, LegalPublishing, ss. 85-98.
- Oyarzún Morales, V.M., Param Pichara, C.A., Rosas Garrido, B.A. (2021): *Desigualdades de la mujer en el Derecho Civil chileno y el régimen de Sociedad Conyugal: análisis en búsqueda de la equidad patrimonial*, Santiago de Chile, Universidad Finis Terrae.
- Pareja, P. (2022, 14 października). *Registro Civil entrega la primera cédula de identidad no binaria en Chile*, <https://www.latercera.com/nacional/noticia/registro-civil-entrega-la-primera-cedula-de-identidad-no-binaria-en-chile/SDILIEYTVRACBLN5JV73ZITDBY/>.
- Peña Torres, M. (2002). Funciones de las Fuerzas Armadas Y del Consejo De Seguridad Nacional en Chile y Propuestas de Reforma Constitucional, *Ius et Praxis (Universidad de Talca)*, vol. 8(1), ss. 95-116.
- Peñailillo, D. (2019). *Los bienes, la propiedad y otros derechos reales*, Santiago de Chile, Legal Publishing Chile- Thomson Reuters, Santiago.
- Pepinosa Bravo, H.E. (2012). Una mirada al concepto de justicia desde la cosmovisión indígena de los pastos, *Revista Facultad de Derecho y Ciencias Políticas*, Vol. 42, No. 117, ss.481-514.
- Pineda Reyes, C.R., Vilela Pincay, W.E. (2020). La Naturaleza Como Sujeto De Derecho En El Ordenamiento Jurídico Ecuatoriano, *Universidad Y Sociedad (Universidad de Cienfuegos)*, Vol.12, núm. 1, ss. 217-224.
- Piñacué Achicue, J.C. (2014). Pensamiento indígena, tensiones y academia, *Tabula Rasa (Universidad Colegio Mayor de Cundinamarca)*, núm. 20, ss. 161-192.
- Propuesta Constitución Política de la República de Chile (2022). <https://www.chileconvencion.cl/wp-content/uploads/2022/07/Texto-Definitivo-CPR-2022-Tapas.pdf>.
- Ramírez Gaete, J. (2019). La propiedad indígena en Chile: falencias legislativas y contradicciones jurisprudenciales, *Debates Jurídicos y Sociales (Universidad de Concepción)*, núm. 6, ss. 205-231.
- Real Academia Española (RAE) (2020). *Informe de la Real Academia Española sobre el lenguaje inclusivo y cuestiones conexas*. https://www.rae.es/sites/default/files/Informe_lenguaje_inclusivo.pdf.
- Real Academia Española (RAE) (2022). “buen padre de familia”, Diccionario panhispánico del español jurídico. <https://dpej.rae.es/lema/buen-padre-de-familia>.
- Real Academia Española (RAE) (2023). “constitución”, Diccionario panhispánico del español jurídico. <https://dle.rae.es/constituci%C3%B3n>.
- Rodríguez Trujillo, J.S., Hernández Molina, K.M., Tirado Hernández, P.T. (2018). *La doctrina de seguridad nacional chilena. una dictadura legitimada por una democracia (1973-1990)*, Bogotá, Universidad de La Salle.
- Ruiz Rodríguez, L.M. (2019) *Estallido en Chile*, *Agenda Global*, <https://agendapublica.elpais.com/estallido-en-chile/>.

- Ruiz, C. (2021). *Octubre Chileno. La irrupción de un nuevo pueblo*, Santiago de Chile, Taurus.
- Servicio Electoral de Chile (SERVEL) (2020). *Resultados definitivos Plebiscito Nacional 2020*, <https://www.servel.cl/resultados-provisorios-plebiscito-nacional-2020/>.
- Silva Galdames, O. (1996). *Breve Historia Contemporánea de Chile*, Ciudad de México, Fondo de Cultura Económica.
- Silva, D. (2022, 27 lipca). *Copago Cero. Gobierno anuncia programa que consagra la gratuidad en la red pública de salud a los tramos C y D de FONASA*, <https://www.latercera.com/nacional/noticia/copago-cero-gobierno-anuncia-programa-que-consagra-la-gratuidad-en-la-red-publica-de-salud-a-los-tramos-c-y-d-de-fonasa/WLEUNG67CVDFXPO5F3CSQYSI6I/>.
- Soto Barrientos, F. (2011). Soberanía nacional y Constitución de 1980: antecedentes de un juicio histórico-constitucional, *Corpus Iuris Regionis. Revista Jurídica Regional y Subregional Andina*, vol. 11, ss.19-36.
- Stagl, J.F. (2021) *La vida de los hombres mismos vista desde un lado particular. Ensayos de Derecho Civil chileno y comparado*, Santiago de Chile, Tirant Lo Blanch.
- The Clinic (2019, 19 października). *Están con armas de guerra: Boric y Claudio Valenzuela encaran a militares en plena Plaza Italia*, <https://www.theclinic.cl/2019/10/19/estan-con-armas-de-guerra-boric-y-claudio-valenzuela-encaran-a-militares-en-plena-plaza-italia/>.
- Toledo-Campos, M. (2019, 3 listopada). *Estudio de la U. de Chile revela un amplio apoyo al actual movimiento social y la idea de una nueva Constitución*. <https://www.uchile.cl/noticias/158897/estudio-revela-apoyo-al-actual-movimiento-social-y-nueva-constitucion>.
- Truffello, P. (2019). *Código Civil e igualdad de derechos de mujeres y hombres* https://obtienearchivo.bcn.cl/obtienearchivo?id=repositorio/10221/28140/2/BCN_Codigo_Civil_y_Autonomia_Mujer_VF_pdf.pdf.
- Undurraga, T. (2014). *Divergencias. Trayectoria del neoliberalismo en Argentina y Chile*, Santiago, Ediciones Universidad Diego Portales.
- Veloso Valenzuela, P. (1998). Nuevos Principios Del Derecho De Familia En Función, Principalmente, De La Normativa Internacional Que Emanan De Los Tratados De Derechos Humanos, *Revista de Derecho de la Universidad Católica de Valparaíso*, vol. XIX, ss. 35-56.
- Viera, C. (2020). El problema constitucional chileno: ¿Superar el estado subsidiario?, *Revista de Ciencia Política (Universidad de Chile)*, vol. 58, núm. 2, ss.48-63.
- Wieprzowski, P. (2018). *Chilijski system emerytalny*. https://for.org.pl/pliki/artykuly/5381_analiza-92018chilijski-system-emerytalny-wstep-leszek-balcerowicz.pdf.
- Zambrano, C. (2006). *Memoria colectiva y comunidad política, propedéutica etnográfica constructivista*, Bogotá, Universidad Nacional.

Nota o Autorze

Filip Olszówka, student Kolegium Międzydziedzinowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych, Uniwersytet Warszawski.

E-mail: f.olszowka@student.uw.edu.pl